

Роксоляна ЗОРІВЧАК

СИН СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Іван Франко

У мовознавстві та літературознавстві Віктор Леонтійович Свобода відомий як україніст Великобританії. Визначення це абсолютно правильне, бо вищу освіту він здобув у Інституті слов'янознавства та східноєвропейських студій Лондонського університету, саме з цією установою був пов'язаний увесь його педагогічний та науковий шлях. Більшість своїх українознавчих праць В.Свобода написав англійською мовою та опублікував їх в англомовних журналах.

І все ж у заголовку помилки немає. Як людина, що досить довго (правда, лише зрідка та й то езопівською мовою) листувалася з В.Свободою і — головне — цілий навчальний рік (і то не просто рік, а 1991/92 н.р., коли так багато вирішувалося в нашій історії) працювала з Ним поруч, насмілююся стверджувати, що все життя Віктор Свобода залишався вірним своєму краю, що вимушене і, здавалося би, досить спокійне й цікаве життя в еміграції було для нього вічним прокляттям. Це не зрозуміти тим, хто тепер у погоні за вигодами життя, дешевенькими принадами намагається, не гребуючи засобами, вибрати нову землю для поселення (не можу написати "Вітчизну", бо святі Симоненкові слова:

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Після Другої світової війни до англомовного світу прибуло чимало українців-інтелектуалів. Одним з них був Віктор Леонтійович Свобода. (Я не зовсім переконана, що було це його дійсне прізвище — можливо, послідовно вживаний псевдонім — у Англії такі випадки були серед українців).

Він народився 20 лютого 1925 р. в родині інтелігентів у селищі Компаніївка на Кіровоградщині. У 1941 році закінчив там середню школу. 1943 року почалися його блукання-поневіряння (не від добра було тоді по світі так багато українських перекоти-поль), що привели його (через Відень) у 1948 р. до Великобританії. Мало доброго зазнав він у рідному краю — то були роки терору й насилля, коли повсюди снував жах, коли вистежували т.зв. "ворогів народу", коли ніхто не був у безпеці, коли спокійними були лише мертві. У 1933 р. пройшов Віктор крізь пекло голоду, а згодом — заарештували його батька, який загинув десь на Колимській каторзі.

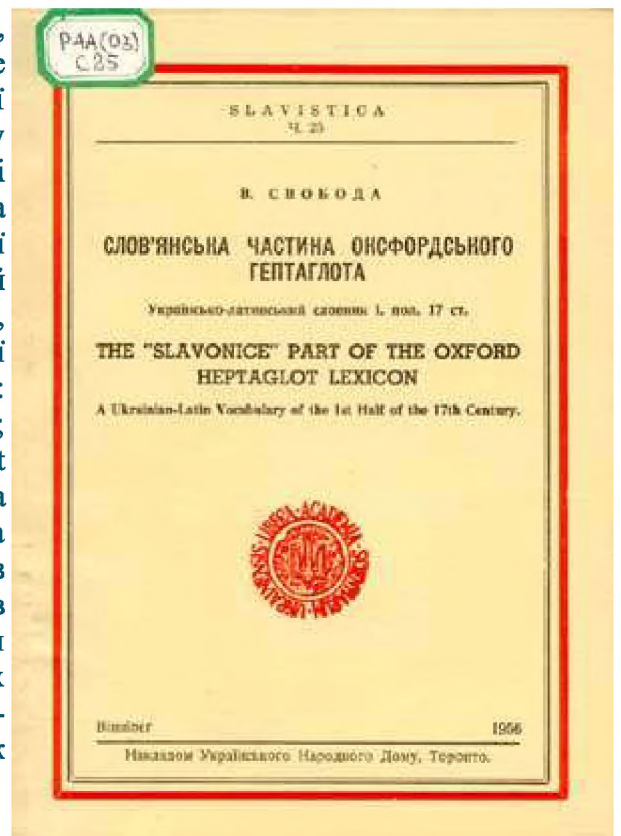
Але той рідний край дав йому у мандрівку життя найкоштовніший скарб — святу, одержиму (а отже, не галасливу, не показну) любов до рідного Слова, що керувала всіма його вчинками, була джерелом постійного натхнення. Українську мову В.Свобода знав до абсолютних глибин, до найтонших стилістичних нюансів, працював над нею постійно. Там, над берегами Темзи, серед переважно англомовного населення, він був носієм найчистішої української літературної мови, забарвленої лінгвальними особливостями Степової України.

В.Свобода був одним з перших членів Української студентської громади Великобританії, заснованої 1948 р. Він студював на факультеті мов та літератур Інституту слав'янознавства та східноєвропейських досліджень Лондонського університету Русистику вивчав під керівництвом відомого славіста — проф. В.К.Метьюза, україністику — самотужки, бо ж не було тоді в університетах Великобританії ні одного викладача-україніста. У 1953 здобув звання бакалавра, а в 1958 р. — магістра гуманітарних наук. Спершу викладав лише російську мову та літературу в цьому ж Інституті, а з 1973 р. — і українську як факультатив (правда, для дуже обмеженої кількості студентів), ставши усе ж першим викладачем української мови університетського рівня у Великобританії. Було це почесне заняття, але з терновою дорогою. Українська мова — головний чинник формування нашої нації в умовах бездержавності — майже ніколи не мала нормальних умов для свого розвитку в Україні. Ще крутішими були її стежки в інших державах.

У 1955-59 рр. Віктор Леонтьєвич працював асистентом, 1959-73 роках — лектором, 1973-1983 — старшим викладачем, а з 1983 р. аж до смерті (1 липня 1992 р.) старшим науковим співробітником в Інституті слов'янознавства. Був довголітнім екзаменатором української мови на державних екзаменах у британських середніх школах, а з 1988 р. — головою Екзаменаційної ради. Завжди готовий допомогти кожному, хто звертався до нього в справах філологічних. Зокрема радів, коли зацікавлення мовою виявляла молодь. Велика заслуга В. Свободи в тому, що він впровадив українську абетку в комп'ютерну систему в Великобританії.

Крім російської та білоруської мов, був також глибоким знавцем і шанувальником англійської мови. Вікторів колега, англієць-славіст Джим Дінглі писав про нього, що "Віктор володів англійською мовою наче рідною, до того ж, мав чисто англійське відчуття гумору". Дуже добре, на науковому рівні, знав Віктор Леонтьєвич ідиш. У повному розумінні був мовознавцем. Стояв на сторожі Слова.

Місце в науці здобувається лише напруженою, жертвенною працею, своєрідним щоденним подвигом. Це місце здобути значно важче, ніж місцину десь у президії чи в шерензі титулованих. Причому В.Свобода знайшов у собі достатньо сил та знань, щоб переступити межі вузького зарубіжного українського наукового середовища (у якому затишно, але не завжди корисно для української науки) та піднести україністику на загальнобританський дослідницький та викладацький рівень. Він автор праць, присвячених ранній українській лексикографії ("Слов'янська частина Оксфордського Гептаглоту: Українсько-латинський словник 1 пол. 17 ст.", 1956; "Деякі спостереження над походженням Heptaglot Lexicon", 1961), художньому мовленню О.Гончара ("Мовне новаторство та жива мова роману О.Гончара "Собор", 1983), білорусько-українським ("Деякі особливості білоруської дієслівної лексики та її зв'язків з українською", 1971) та ідиш-українським мовним контактам ("Український компонент у слов'янізмах словникового складу ідиш", 1980; "Українізми в ідиш-російському словнику Й.М.Ліфшица", 1990). Писав також про М.Шолохова й М.Руденка.

В.Свобода був також автором статей про українську літературу до англійських енциклопедій "Penguin Companion to literature" (1969, крім оглядової статті, 22 гасла про окремих письменників) та "Cassell's Encyclopaedia of world literature" (1973, оглядова стаття та 9 персоналій). Дописував про Україну і до інших довідників, наприклад до збірника "The Soviet Union and Eastern Europe" ("Радянський Союз і Східна Європа"), що його за редакцією Дж.Шепфліна було 1986 р. опубліковано в Лондоні. Про міжнаціональні відносини в СРСР подавав дуже цікаві, зокрема з погляду соціолінгвістики, статті до журналу "Conflict Studies" ("Дослідження конфлікту").

Ще в 1966 р. В. Свобода поставив перед Міжнародною амністією питання про арешти української творчої інтелігенції. У 70-х рр. вів хроніку політичних, зокрема цензурних, переслідувань в Україні, яку друкував у журналі "Index on censorship" ("Індекс цензурних переслідувань"), заснованому в 1972 р. Був редактором (під псевдонімом Майкл Браун) англomовної збірки документальних матеріалів про антитоталітарну борню в Україні "Ferment in Ukraine" ("Неспокій в Україні") та англійського перекладу праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" (1968). У співавторстві з Б. Нагайлом опублікував у 1990 р. багате фактажем англomовне дослідження "Soviet Disunion: A history of the nationalities problem in the USSR" ("Радянське роз'єднання: Історія національного питання в Радянському Союзі") у престижному лондонському видавництві Hamish Hamilton. Окремі розділи цієї книги (в перекладі О. Кушнар'ова) побачили світ у журналі "Всесвіт" (№ 12 за 1991 р.) під заголовком "Рушимий Союз". 31 жовтня 1991 р. улюблена газета В.Свободи "Літературна Україна" надрукувала його статтю (у співавторстві з Г.Старо-войтовою) "Остання імперія: Народження і розпад".

Має дослідник чималі заслуги в шевченкознавстві. Зокрема вартісні його три статті, присвячені стосункам між Т.Шевченком та В.Белінським. Цю, сказати б, "делікатну" тему опрацьовувало чимало шевченкознавців, доходючи часто протилежних висновків. Річ у тому, що намагаючись якось представити (вірніше, "лжепредставити") Т. Шевченка послідовником великого російського критика, літературознавець В.С. Спиридонов висунув припущення, що В. Г. Белінський був автором анонімної позитивної рецензії на Шевченків "Кобзар" у російському провідному літературному і громадсько-політичному щомісячнику "Отечественные записки" за травень 1840 р. (Спиридонов В.С. "Неизвестная рецензия Белинского о Кобзаре" // "Литературная газета", 1939, 5 марта). Теорію В.С. Спиридонова підтримали І.І.Пільгук, Д.В.Чалий, І.І.Басс, Є.П.Кирилюк та далі розвинув Ф.Й. Прийма, який у 1953 р. прочитав доповідь на цю тему на Першій науковій шевченківській конференції у Києві. У 1958 р. його аргументи заперечив видатний дослідник творчості В.Белінського Ю. Оксман у книзі "Летопись жизни и творчества В.Г.Белинского" (М., 1958. — С.250, 267-8). Ф.Й.Прийма заперечив Ю.Оксману в статті "К спорам о подлинных и мнимых статьях и рецензиях В.Г.Белинского" (Русская литература. — 1960. № 1. — С.113-130) і в монографії "Шевченко и русская литература XIX века" (М. -Л., 1961). Ю.Оксмана мали мужність підтримати М.К.Гудзій, В.Є.Шубравський, Ю.О.Івакін. А також В.Свобода. Його позиції були найближчі до поглядів В.Є.Шубравського, однак він, на відміну від радянських (чи вірніше, підрадянських) дослідників, міг висловлювати свої погляди відверто. У 1961 році з'являється стаття В.Свободи "Шевченко та Белінський" (Swoboda V. Shevchenko and Belinsky // The Slavonic and East European Review. — 1961. — Dec. — Pp. 168-183). У ній на багатому фактажі автор переконливо доводив, що анонімна позитивна рецензія на "Кобзар" аж ніяк не могла належати В.Белінському, який загалом зневажливо ставився до української літератури та написав нищівну рецензію на Шевченкову поему "Гайдамаки". У цій статті, як і в інших своїх працях, учений завжди має на оці ментальність англійського читача, що дуже важливо. До того ж, усім дослідженням Свободи властива скрупульозність у ставленні до фактів, стислість та логічність викладу, сумлінна обізнаність з критичною літературою, коректність вислову, доброзичливість та об'єктивність у ставленні до опонентів. Після публікації першої статті В.Свободи про українського поета й російського критика Ф.Прийма вступив у полеміку з ним у доповіді, виголошеній на XII Науковій шевченківській конференції у 1963 році. Оскільки Ф.Прийма основним критерієм встановлення авторства анонімної рецензії вважав її лексику та стиль, В.Свобода у другій статті на цю тему (Swoboda V. Martin R. Shevchenko and Belinsky. Revisited // The Slavonic and East Europe Review. — 1978. — Oct. — Pp. 546-562), залучивши до співробітництва проф. Р. Мартина, застосував (уперше в світовому шевченкознавстві) статистично-стильометричний комп'ютерний аналіз (за системою дослідника з Кембріджа А. Юла) для підтвердження своїх поглядів.

У 1980 р. було опубліковано за редакцією Ю.Луцького англomовну збірку "Шевченко та його критики, 1861 — 1980", у якій знаходимо знову статтю В.Свободи "Шевченко та Белінський". Вона об'єднувала обидві вищезгадані статті, в новій редакції, але без другої частини другої статті, що належала Р. Мартинові (Swoboda V. Shevchenko and Belinsky // Shevchenko and the critics, 1861 — 1980 / Ed. by G.S.N. Luckyi. — Toronto: CIUS; University of Toronto press, 1980. — Pp. 303-323).

Працював лондонський шевченкознавець і над історією підцензурних видань поетових творів. Він опублікував статті "Шевченко й цензура" (Swoboda V. Shevchenko and censorship // *The Ukrainian Review*.— 1961. — Spring. — Pp. 13-22; 1962. — Spring/ Summer. — Pp. 25-32) та "Шевченко й цензори" (Swoboda V. Taras Shevchenko and the censors // *The Scottish Slavonic Review*. — 1983. — N 2. — Pp. 107-134). Хоча його статті на цю тему мають радше інформативний характер, вони вартісні формою викладу фактів (царська цензура: цензура тоталітарного режиму), подачею окремих уривків Шевченкових творів (містерії "Великий льох" та ін.) у перекладі автора. Написав В.Свобода і чимало рецензій на окремі Шевченкові публікації, передусім на факсимільне видання т.зв. "захаявної" , або "Малої книжки" Т. Шевченка з передмовою Є.Шаблювського у 1963 р. Він — також автор статті "Недавня шевченкіана з американського континенту" (Swoboda V. Some recent Shevchenkiana from the American continent // *The Slavonic and East European Review*. — 1964. — Dec. — Pp. 179-188), де подано дуже кваліфікований аналіз шевченкованих матеріалів, опублікованих у США, або ж виданих канадськими та американськими дослідниками, зокрема, чотиримовної збірки творів Т. Шевченка (в оригіналі, англійською, німецькою та французькою мовою), опублікованої за редакцією Ю.Луцького у Мюнхені 1961 р. англійською збірки матеріалів симпозиуму (опублікованої за редакцією Ю.Шевельова й В.Міяковського), присвяченого Т. Шевченку та проведеного в США 1961 р. Один із перших наважився В. Свобода впровадити в англійську україніку термін *Shevchenkiana*, що має глибинну, багату на конотації семантичну структуру. До речі, у всіх своїх англійських працях дослідник послідовно застосовував фонетичний принцип при відтворенні засобами англійської мови звучання українського ономастикону.

Надзвичайно велика заслуга В.Свободи в тому, що він активно, на університетському рівні знайомив англійський світ з творчістю Т.Шевченка. Він співпрацював з перекладачами Г. Маршалом, який перекладав Шевченкову поезію, та з П.П.Селвером, що переклав повість "Художник" (дуже вдалий переклад, на жаль, дотепер не опублікований), допомагаючи їм повсякчас кваліфікованими порадами. Значною мірою за ініціативою В. Свободи у 1961 р. опубліковано в Лондоні збірку перекладів творів Т. Шевченка під заголовком "Song out of darkness" ("Пісня з темряви"), які здійснила В.Річ — найталановитіша з Шевченкових англійських перекладачів у наш час. В.Свобода не лише був постійним радником перекладачки у питаннях мовних, просодичних, літературних, країнознавчих, а й редактором цієї збірки, автором вступної статті та коментарів. У цій збірці В. Свобода подав детальну бібліографію "Шевченкіана англійською мовою, опублікована у Великобританії (1877-1961)". Завдяки В. Свободі англійський читач одержав доступ до україномовної студії Ю. Бойка "Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури". Переклад В. Свободи було спершу опубліковано в журналі "The Slavonic and East European Review" ("Слов'янський і східноєвропейський огляд") у грудні 1955 р., а у 1956 р. — окремою книжкою у Лондоні заходами Союзу українців у Великобританії.

У 1962 р. з ініціативи вченого було впроваджено україністику до престижного бібліографічного покажчика "The year's work in modern language studies" ("Праці року, присвячені дослідженню сучасних мов"), що його видає Дослідницька асоціація сучасних гуманітарних наук у Великобританії. Учений вів цей відділ безперебійно (до речі, без оплати) аж до смерті. У ньому в окрему рубрику було виділено шевченкознавство з такими підрубриками: Бібліографія; Збірки творів; Біографія; Нові видання творів; Мова Т. Шевченка; Критичні літературознавчі праці; Музична й мистецька шевченкіана; Літературні зв'язки, переклади. До багатьох позицій дослідник подавав коментарі. Оскільки учений включав у свій бібліографічний огляд праці, опубліковані різними мовами та в різних країнах (з акцентом, однак, на працях, опублікованих в Україні, які він високо цінував, хоча й підходив до них критично), внесок В.Свободи в бібліографію україністики надзвичайно вагомий.

Брав участь британський україніст у багатьох симпозиумах і конференціях. Зокрема цікавий був для нього IV Міжнародний конгрес радянських та східноєвропейських досліджень у Герроугті (Великобританія) у липні 1990 року, де учений вперше мав змогу познайомитись з багатьма дослідниками з України.

Надзвичайно радів В. Свобода здобуттям незалежності Україною. Працював дуже багато, не шкодуючи себе. Активно вивчав, зокрема, практику сучасної комп'ютерної англійської лексикографії, щоб допомогти українським вченим укласти академічний англо-український словник. Дуже зацікавився відродженням НТШ у Львові, вів листування з керівництвом щодо майбутньої співпраці.

Хвилювався, хотілось йому, щоб якнайшвидше ми усували всілякі недоліки. З жалем усвідомлював, що на постійно в Україну не переїде: не той уже вік, не те здоров'я, до того ж, родина, яка, очевидно, не захотіла б переїжджати в Україну. Дружина — англійка Ріта усе життя допомагала Вікторові в його роботі, не скаржилася, що він віддається науці народу невідомого. Після його смерті віддала всю його багатющу бібліотеку Інституту Слов'янознавства Лондонського університету. Туди ж — на розвиток українознавчих студій віддала всі грошові заощадження Віктора Леонтійовича, хоча могла залишити їх собі чи дітям. Але не могла вона вивчити українську мову, а тим паче навчити дітей — Анну й Метьюза говорити по-українському Вічно запрацьований В. Свобода також якось не зумів навчити дітей по-українськи. І в цьому була одна з його глибоких трагедій.

Пам'ятаю виразно святкування в Інституті Різдва 22 грудня 1991 р. Ми з Віктором якось відійшли від інших. Він, як кажуть, сипав жартами, був дуже веселий. Ми наповнили келихи вином і хотіли випити за те, щоб Віктор у 1992 р. побачив Україну. Раптом (буває ж отаке!) Вікторів келих з брязкотом упав на землю. Нам стало якось не по собі. Цього вечора, коли на станції підземної залізниці ми прощалися, Віктор тужно промовив: "України мені не бачити. Поклоніться від мене, блудного сина, нашій святій Землі".

Цього смутного ранку 1 липня 1992 р., коли Дружина Віктора повідомила про його несподівану смерть, я почула в вухах божевільний дзенькіт цього різдвяного келиха, начебто не келих, а людське життя розбивалося. "Та де б мене не поховали люди, все ж грудка української землі з мого зажуреного серця буде" з глибокою тугою-журбою шептала я ці Павличкові слова 9 липня, коли довершували похоронного чину над Віктором Леонтійовичем у каплиці при Медвей крематорію у місцевості Чатем, неподалік мальовничого містечка Кобем, де мешкав Покійний. Чужина мучить і після смерті, бо, згідно із звичаєм у Англії, де так цінують кожен клаптик землі, покійників переважно не ховають, а спалюють і попіл розсипають по долині...

Може не бути грудки землі, може вітер розвіяти попіл. Але людина повинна навічно повернутися в рідний край силою своєї любові, своїми працями.

Львів. 4 березня 1996 р.

“ДЗВІН”, 1997, № 3.